

הגדרת מלאכת מכה בפטיש והקשרה לחשמל בשבת

הקדמה

אימתי זמנה של מלאכת מכה בפטיש
היחס בין 'מכה בפטיש' לשאר מלאכות
מכה בפטיש בפעולה שאינה מלאכה
מחלוקת האחרונים ביחס לשעון הפועל על ידי מתיחת קפיץ
הקשר בין חשמל ל'מכה בפטיש'
מה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים
סיכום ומסקנות
נספח: הערת מו"ר הגר"א רבינוביץ למאמר

הקדמה

מלאכת 'מכה בפטיש' היא בראש ובראשונה מלאכה כמשמעה, אך המלאכה הזו כוללת גם כל מלאכה המסיימת דבר; כאשר אומן מסיים ייצור של כלי ומכה מכות אחרונות על הכלי על מנת לעגל, או להרחיב, לקצר או לרבע את הכלי כמתוכנן, גם זה כלול במלאכת 'מכה בפטיש'. חז"ל הרחיבו עוד את הגדרת המלאכה הזו וכללו בה ביצוע של כל פעולה המהווה סיום תהליך של הכנת דבר - 'גמר מלאכה' או "מתקן מנא". ננסה לברר את גדריה של מלאכה ייחודית זו, ונבחן את הקשר שלה לאיסור הפעלת מערכות חשמליות בשבת.

אימתי זמנה של מלאכת מכה בפטיש

נחלקו הראשונים על זמנה של מלאכת מכה בפטיש. רש"י (על המשנה בשבת עג, א) כותב כך: "מכה בפטיש הוא גמר כל מלאכה, שכן אומן מכה בקורנס על הסדן להחליקו בגמר מלאכה, ומתניתין נמי לא מיחייב ליה אלא בגמר מלאכה". נראה ששיטת רש"י בהגדרת מלאכת מכה בפטיש היא שמדובר על סיומה של כל מלאכה אע"פ שאינה נעשית באמצעות פטיש, פעולה הנעשית בגמר כל מלאכה שהיא. כך גם סוברים התוס' (קב, א ד"ה והמכה) שכתבו: "נראה לר"י דהאי מכה בפטיש היינו מכוש אחרון שמכה על הכלי בשעת גמר מלאכה". אולם בניגוד לרש"י ותוס' - הרמב"ם סובר אחרת (פיה"מ שבת פ"ז מ"ב): "המכה בפטיש, ואפילו בגמר מלאכה, כדרך שעושים המרקעים בפטישים שמכים הכאות קלות מאד כדי לישר פני הכלי

ולהחליקו¹ וקורין לפעולה זו 'אלתטריק' (=רידוד). ולפיכך כל תקון מלאכה וגמרה², כגון השיפה והצחצוח וכל מיני היפוי, כולן תולדות מכה בפטיש, והוא אמרם (שבת עה, ב): 'כל מידי דאית ביה גמר מלאכה חייב משום מכה בפטיש'. מדבריו נראה שהוא הגדיר את מלאכת מכה בפטיש עצמה כפשוטה, הכאה בפטיש הנעשית במהלך העבודה או בסופה; את דברי הגמרא ש"כל מידי דאית ביה גמר מלאכה חייב משום מכה בפטיש" מפרש הרמב"ם כמורים על כך שתולדותיה של מלאכת מכה בפטיש הן כל הפעולות הנעשות בגמר המלאכה, אפילו אם אינן נעשות בפטיש, משום שהן דומות לאב המלאכה שהוא הכאה בפטיש הנעשית בגמר המלאכה. דברים אלו ניתן למצוא גם בדברי הרמב"ם במשנה תורה הלכות שבת (ו, טז): "המכה בפטיש הכייה אחת חייב", ומשמע שכל הכאה בפטיש, בכל שלב בעבודה, נכללת בהגדרת מלאכת מכה בפטיש; ומוסיף שם הרמב"ם "וכל העושה דבר שהוא גמר מלאכה הרי זה תולדת מכה בפטיש וחייב", וכוונתו גם לפעולה שאינה נעשית באמצעות פטיש.

נפקא מינא בין שיטת רש"י ותוס' לשיטת הרמב"ם תהיה בהכאות בפטיש הנעשות במהלך העבודה ולא בסופה. לדוגמא, אדם שיוצר מנורת זהב הנעשית באותו אופן שנעשתה מנורת הזהב שהייתה במקדש, דהיינו באמצעות הכאות מרובות בפטיש על חתיכת זהב גדולה עד שנעשית אותה חתיכה כצורת מנורה: לפי רש"י יתחייב אותו אדם משום מלאכת מכה בפטיש רק חטאת אחת, בהכאה האחרונה, אולם לפי הרמב"ם יתחייב אותו אדם משום מלאכת מכה בפטיש חטאות מרובות. נפקא מינא נוספת קיימת בשאלה האם יתכן מכה בפטיש אחר מכה בפטיש: לכאורה לדעת רש"י רק בסיום המלאכה עוברים על האיסור, ואילו לדעת הרמב"ם בהחלט יתכן לעבור באותו מעשה על איסור מכה בפטיש כמה פעמים.

היחס בין 'מכה בפטיש' לשאר מלאכות

במשנה בתחילת פרק יב של מסכת שבת למדנו: "הבונה, כמה יבנה ויהא חייב; הבונה כל שהוא. המסתת והמכה בפטיש ובמעצד והקודח כל שהוא, חייב. זה הכלל: כל העושה מלאכה, ומלאכתו מתקיימת בשבת - חייב. רבן שמעון בן גמליאל אומר, אף המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה - חייב, מפני שהוא כמתקן מלאכה". ביאר שם הרמב"ם: "מסתת, הוא המפסל את האבנים ומישרם ומחליקם, ומלאכה זו היא תולדת המכה בפטיש... וקודח, הנוקב, והוא תולדת מכה בפטיש. ורבן שמעון

1 השווה לפירוש הרמב"ם למשנה מנחות פ"ג מ"ז: "מה שנאמר בתורה משוקדים פירושו עשויה שקדים, והיא אומנות ידועה אצל אומני הנחשת שהם מכים בקורנס על המתכת עד שיעשה כולו שקדים שקדים. וזו מלאכה ידועה שאין צורך לתארה".

2 זכינו למצוא את טיטות פירוש הרמב"ם למשנה על מסכת שבת, ובטיוטא כתב הרמב"ם: "כל שכלול יתחייב עליו משום מכה בפטיש", ושינה ל"שכלול מלאכה וגמרה", כי הכאה בפטיש היא גם באמצע המלאכה, ושיפור ושיכלול רק בסופה.

בן גמליאל סובר שהמכה בפטיש על הסדן אע"פ שאינו מכה על הדבר שצריך לרקעו חייב, והוא שיהא זה בשעת מלאכה³, לפי שכך עושים הנפחים לעתים קרובות, מכים על הברזל כמה הכאות ועל הסדן הכאה אחת או שתיים, וכאלו הכאה זו מתקנת אותו ההכאות. ואין הלכה כמותו⁴. הרי שהרמב"ם הסביר כי מסתת וקודח אלו תולדות של מכה בפטיש, ולא של בונה⁵.

מה היחס בין בונה למכה בפטיש? מתי המכין אבן לבניין חייב משום בונה ומתי יהיה חייב משום מכה בפטיש? נראה שלפי רש"י מכה בפטיש קיים רק בסוף המלאכה; הרי שבכל מהלך הבניין הוספת אבן יש בה איסור בונה, ורק בסוף הבניין האבן האחרונה יש בה משום 'מכה בפטיש'. כך נראה גם בדברי המאירי בעניין מי שכתב אות אחת והשלימה לספר שחייב משום כותב: "וחכמי הדורות שואלים בה כהוגן, ויתחייב בה משום מכה בפטיש, וכמו שאמרו בפרק כלל גדול האי מאן דשקיל וגו' חייב משום מכה בפטיש. ותירצו שלא נאמר מכה בפטיש אלא במלאכה שנשלמה כולה, כגון שחצב אבן בהר ונתפרקה כולה מסביבותיה, ונמצא שנשלמה מלאכת האבן אלא שלא נפלה, וזה מכה בפטיש ומפילה, שנמצא המלאכה בגוף אותו דבר כבר נשלמה. וכן מה שאמרו בשקיל אקופי בגלימיה, שהרי הגלימא כלה עשויה. אבל באלו לא נשלם הספר והבגד עדיין, וכל שהוא עושה לצורך השלמה אינו מכה בפטיש. שאם לא כן אף המלאכות שתחלתן וסופן בא כאחד, כגון קצירה וכיוצא בה, היה ראוי להתחייב בה משום מכה בפטיש"⁵. ובאופן דומה כתב גם היראים⁶: "אינו נקרא מכה בפטיש אלא בדבר שאינו מחוסר בנין, שהכאת פטיש הוא לאחר גמר בנין. ולא אמר רב משום בונה לומר שיש חיוב בונה בדבר, דהא אין סתירה ובנין בכלים. ולא אמרינן משום בונה אלא להסירו מטעם מכה בפטיש [שהוא] לאחר בנין, שלעולם בחסרון בנין לא תהיה מלאכת מכה בפטיש, פירוש בקוצר משום בונה אין בו אלא טעם בונה, ומאותו בונה אין חיוב דאין בנין בכלים"⁷.

3 בטייטא כתב הרמב"ם: "ובתנאי שיהיה בשעת גמר מלאכה, לפי שכך דרך הנפחים בעת הכותם הברזל והוא גמר מלאכה, יכו על הברזל...". הרי שבתחילה הסביר כרש"י שמכה בפטיש בסוף מלאכה דווקא. זו הסיבה שבמהדורה הסופית הדגיש (שבת ז, ב): "ואפילו בגמר מלאכה".

4 בעקבות הגמרא שבת קב, ב ושם עב, ב כפירוש הר"ח והרי"ף לב, ב.

5 אין בכוונתי לטעון שהמאירי הולך בשיטת רש"י דווקא, אלא שדבריו יכולים להיות מוסברים גם על פי שיטת רש"י שזמן מלאכת 'מכה בפטיש' מבדיל בינה לבין שאר המלאכות.

6 אומנם היראים חולק על רש"י שסבור אף הוא שאין בניין בכלים כלל, ומאידך מחייב הוא בכל עשיית כלים משום מכה בפטיש. וכך הם דברי רש"י גבי הרכבת מיטה של פרקים בשבת מז, א: "חייב חטאת - הוא תחלתו וגמרו, ונמצא עושה כלי, וחייב משום מכה בפטיש - אב לכל גומרי מלאכה, ולא משום בנין - דאין בנין בכלים", אך לעניין זמן חיוב מכה בפטיש הם מסכימים.

7 ראה גם פני יהושע על הסוגיא בשבת קב, ב ד"ה עייל שופתא שחילק בין מלאכות שמתחילות

על פי דעת הרמב"ם מלאכת מכה בפטיש קיימת גם באמצע המלאכה, אך מדוע מי שמצדד אבן בקיר חייב משום 'מכה בפטיש' ולא משום חותך או אפילו בונה? מתי מתחייב האדם על המלאכה שהוא עושה ומתי על 'מכה בפטיש'? לשאלה זו לא זכינו למצוא תשובה מפורשת של הרמב"ם, אך דברים שאמר הרמב"ם בנושא השתמרו בפירושו של תלמידו רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת (עמ' 154): "המסתת את האבן - עשהו גזית, חייב משום מכה בפטיש. ואומר ר"מ בפירושו: יש להקשות אמאי המסתת את האבן אינו חייב משום מחתך? ואמר ז"ל שדיקדק הרב רבינו יהוסף ז"ל רבו ואמר הכא הוא טעמא, דלא מחייב משום מחתך אלא היכא דלא קא עביד מלאכה בגוף אותו דבר שצריך לו, כגון מחתך בעור דלא קא עביד מלאכה בגוף אותו דבר שצריך לו... לאפוקי מסתת באבן שהוא עושה מלאכה בגוף האבן... שאינו חייב משום מחתך אלא משום מכה בפטיש". למדנו מדברי הרמב"ם הללו יסוד חדש - במלאכת 'מכה בפטיש' המעשה חייב להיעשות בחפץ עצמו שהוא מכין, לכן בפעולה המכילה את הגוף עצמו חייב משום מכה בפטיש; ואילו פעולה במה שמחוץ לחפץ שייכת למלאכה האחרת (ובונה, כותב, מחתך וכדומה)⁸.

מכה בפטיש בפעולה שאינה מלאכה

בנוסף למעשים שבאמצע המלאכה ולאילו שבסופה, קיים גדר נוסף למכה בפטיש, והוא מעשה שלכשעצמו אין בו מלאכה אך הוא מייפה ומשלים את המלאכה, ובכך הופך לתולדה של 'מכה בפטיש'. על כך כתב הר"ח⁹: "המכה בפטיש. פירוש ר"ח ז"ל שלאחר שנעשה הכלי משהו פניו, והיא בעצמה אינה מלאכה שהרי כבר נעשה הכלי, אלא שגומר המלאכה. ומכאן למדו לכל דבר שהוא בעצמו אינה מלאכה אלא שעל ידו נגמרה - לחייבו על גמר מלאכה, כנופח בכלי זכוכית פעם שנייה שע"י כן נגמרת המלאכה, והוא חייב כנופח נפיחה ראשונה שהיא המלאכה". מי הם עושי הפעולה שלכשעצמה אין בה מלאכה, אך כאשר עושים אותה בסוף הכנת הכלי היא הופכת לסוג של 'מכה בפטיש'? מדובר על מעשים של האחראים על הכנת הכלי - אנשי המקצוע, פעולה שיש בה מיומנות מקצועית של בעל מלאכה, המכשירה את הדבר ומסיימת אותו, ופעולה כזו גם היא כלולה במלאכת 'מכה בפטיש'.

נראה כי באופן זה יש להבין את המשנה בעדיות פ"ב מ"ה: "המפיס מורסה בשבת - אם לעשות לה פה, חייב; ואם להוציא ממנה ליחה, פטור". על איזה אב מלאכה עובר מי שמפיס מורסה? בפירושו הרמב"ם למשנה שם הוא כתב: "הסוחט את המכה

ומסתיימות כאחד שאין בהם מכה בפטיש, ורק מלאכה מתמשכת שייך לדון בסופה בגדר 'מכה בפטיש'.

8 ראה עוד אצל הרב יהודה שביב, גדרי מלאכת מכה בפטיש, בתוך בציר-אביעזר, אלון שבות תש"ן, עמ' 261-269.

9 הובא בחידושים המיוחסים לר"ן על המשנה בדף עג, א.

- אם היתה כונתו להרחיב פי המכה ולעשות לה פה, לפי שכך דרך הרופאים לעשות, כלומר להרחיב פי המכה - הרי זה חייב, ואם היתה כונתו להוציא את הלחה - הרי זה מותר לכתחלה". ההוספה "שכך דרך הרופאים לעשות" ועל פי התוספתא עדויות א, ח מדגישה שכך הפעולה אצל בעלי המלאכה, ושלא מדובר על הדיוט שביקש להוציא בעצמו מעט ליחה מהפצע. באיזה אב מלאכה קיימת משמעות לעובדה שהפעולה נעשתה על ידי מקצוען ולא על ידי הדיוט? באיזה מקרה שניים שעושים אותה פעולה - אחד יתחייב מהתורה והשני לא יעבור על כל איסור? רק במלאכת ייפוי ושכלול הכלי בסוף המלאכה. לכן פסק הרמב"ם משנה זו בהלכות שבת י, יז: "המפיס שחין בשבת כדי להרחיב פי המכה כדרך שהרופאין עושין, שהן מתכוונין ברפואה להרחיב פי המכה - הרי זה חייב משום מכה בפטיש, שזו היא מלאכת הרופא; ואם הפיסה להוציא ממנה הליחה שבה, הרי זה מותר", הרי שכתב ממש בלשון פירוש המשנה, רק הוסיף שזו מלאכת מכה בפטיש¹⁰. הרמב"ם פסק הלכה זו כשנייה בין שלושת ההלכות העוסקות במלאכת 'מכה בפטיש', והוא הדגיש לנו שלוש פעמים: "כדרך שהרופאין עושין, שהן מתכוונין ברפואה להרחיב פי המכה... שזו היא מלאכת הרופא". גדר זה של מלאכת 'מכה בפטיש' שייך דווקא [א] באומן, [ב] שמתכוון לעשות את אומנותו, [ג] וידוע שכך דרך האומנות. אין זה שייך לגדר הראשון של הכאה בפטיש, אין זה שייך לגדר של פעולה בגוף עצמו, אלא לפעולה שלכשעצמה אין בה כלל איסור (הדיוט יכול לעשות כדלכתחילה), אך אם היא נעשית כדרך שהאומן עושה אותה - חייב מהתורה.

האחרונים הוסיפו שבמקרה שבמעשה אין כלל מלאכה - כדי להיחשב כמלאכת מכה בפטיש חייב אותו מעשה להתקיים בחפץ עצמו, והוא חייב לשפר את הכלי יחסית למצבו קודם. בלשון הרמב"ם דלעיל - רופא שעושה פעולת רפואה בפצע על ידי הרחבת פתח הפצע, וההרחבה שהוא עושה מתקיימת ובכך מתייבש הפצע, חייב משום מכה בפטיש. עיקרון זה מופיע בפירוש אצל האחרונים, כפי שביטא אותו בשו"ת הר צבי (או"ח ח"א סי' קפט): "דגדרי מלאכת מכה בפטיש הוא שגומר את הדבר ומעמידו על תיקונו - שיהא דבר מתוקן יותר מבתחלה, ולפי זה יש מקום לומר דלא מצינו מכה בפטיש אלא באופן שהתקון הוא ענין המתקיים, ר"ל שהחפץ או המאכל עומד קיים בתקונו". על מנת שהדבר שבו נעשית הפעולה יהיה מתוקן יותר ממה שהיה קודם, חייב להיות שהתיקון יישאר בגוף, אחרת מה עניינה של הפעולה? קיימים אם כן ארבעה גדרים במלאכת מכה בפטיש: א. הכאה בפטיש במהלך עשיית מלאכה; ב. כל פעולה שיש בה יסוד של סיום; ג. פעולה שדרך האומנים

10 יצויין כי הראב"ד שם משיג על הרמב"ם וסובר כי זו מלאכת בונה. כאמור מחלוקת זו תלויה בהסבר מתי משייכים מלאכה לבונה ומתי למכה בפטיש. מכיוון שבמלאכת הרופא אין קשר לסוף המלאכה - הרי שהאיסור לדעת רש"י הוא 'בונה' ואילו לדעת הרמב"ם 'מכה בפטיש'. רבים מהאחרונים (ראה בחידושי ר' חיים הלוי, ובמ"ש מו"ר בעל יד פשוטה על שבת י, יז עמ' רצה-רצו) הסבירו את הרמב"ם שמדובר בעושה נקב (כתוס' שבת ג, א ד"ה ומפיס), ולכן אין ללמוד מרמב"ם זה לכל מלאכת אומן.

לעשותה בסוף מלאכה; ד. תוצאה המתקיימת בגוף החפץ, המשפרת אותו ממה שהיה קודם לכן.

כך הבינו האחרונים את דברי ה'אבן האזל' (בחידושי על הרמב"ם שם) ביחס לגדרים השונים של המלאכה, ובעיקר ביחס לחשיבות פעולת האומן בחפץ¹¹: "לכן נראה דהרמב"ם מפרש מתני' כפשטה דמכה בפטיש בעצמו היא מלאכה [גדר ראשון], וטעמא דמילתא דאחרי כל המלאכות... דהם מלאכות נפרדים שיש בכל אחת חשיבות מלאכה חשב לנו עוד מלאכה אחת והוא מכה בפטיש, והיינו מלאכת אומן [גדר שלישי], שהמכה בפטיש הוא דבר השייך לאומן וחייבין עליו בשבת וזה גופה הוי חשיבותו שנקרא מלאכה בשביל זה, ולכן סתם הרמב"ם הדברים וכתב המכה בפטיש הכאה אחת חייב, דהיינו שאין חילוק כלל אם הכה ע"ג מסמר בכותל או על גבי כלי - כיון שהכה בפטיש זהו חשיבותו ומיקריא מלאכה. ואמרינן עלה בגמ' דכל מידי דאית בה גמר מלאכה חייב משום מכה בפטיש [גדר שני], והיינו דמידי דאית בה גמר מלאכה דמי למלאכת אומן וחייב משום מלאכת אומן... ולכן גבי המפיס מורסא כתב הרמב"ם שזו היא מלאכת הרופא ולא דייק כלל לכתוב שהוא גמר מלאכה, אלא דכיון שהוא מלאכת הרופא הוי מלאכת אומן וחייב משום מכה בפטיש"¹². הרי שבעל 'אבן האזל' מדגיש כי מעשה האומן הופך את המעשה לחשוב, ובשל כך אסור בשבת. רבני דורנו הדגישו כי לא בכל פעולת אומן קיים מיד איסור תורה, שהרי לפי זה בכל פעולה רפואית שהיא מעשה אומן ומלאכת הרופא - יתחייב משום כך משום 'מכה בפטיש', אלא רק דברים שיש בהם עשיית נקב שכזה¹³.

- 11 ראה משנת יהודה על מס' שבת מאת הרב יהודה צארום, בני ברק תשנ"ט, עמ' קב-קז; מ' טל, מלאכת מכה בפטיש, מאת הרב יחיאל מנחם מענדל קלמנסון, מכון ירושלים תשנ"א, ס' ג-ו עמ' קפט-רב. הרב אלי רייף היפנה אותי לספר מנחת שלמה תנינא (ב-ג) ס' מ: "אגב אציע לכתר"ה דבר חדש מה ששמעתי מהר"מ בשיבה שליט"א [הגרא"ז מלצר ז"ל] בשיעוריו בבי מדרשא, דמלשון הרמב"ם בפ"י מהל' שבת הט"ז במלאכת מכה בפטיש יראה בעליל דעיקר מלאכה זו היינו כפשוטה שהוא מכה בפטיש הכאה אחת כדרך שהאומנים עושים, וזהו עיקר המלאכה, אלא שחכמים אמרו שכל העושה דבר שהוא גמר מלאכה הוי תולדת מכה בפטיש משום דגמר מלאכה נמי הוי מעשה אומנות, ומה"ט אמרינן נמי שכל מלאכה שלא מצאו חכמים דוגמתה במלאכת המשכן אסמכוה לתולדת מכה בפטיש, והיינו משום דכיון דאית בה קצת מעשה אומנות היינו כאומן המכה בפטיש, ולפי זה יצא לנו חידוש גדול, דכל הכאה בפטיש כדרך מלאכת האומנין, היינו אף אם לא נגמרה מלאכתו, יתחייב בכך, והוא פלאי" (כך דרכו של הגרש"ז"א לסיים כאשר הוא אינו מסכים עם החידוש שהביא).
- 12 בדברי אבן האזל משמע שעיקרה של מלאכת מכה בפטיש היא מלאכת האומן, וגמר מלאכה היא תולדה, מפני שכל גמר מלאכה דמי למלאכת אומן. ברמב"ם שהבאנו לעיל משמע במפורש שגם מלאכת האומן גרידא היא רק תולדה, אך העיקרון לחלק בין מכה בפטיש, כל מעשה המסיים מלאכה, ומעשה האומן, מופיע בפירוש בדברי רא"ז מלצר.
- 13 ראה בספר תורת היולדת לז, ז, וכן אצל הרב מנחם שימל, ישורון כא (תשס"ט) שימוש בשקית חימום בשבת עמ' תרלה.

על פי דברינו עד כאן בגדריה של מלאכת 'מכה בפטיש' ניתן להסביר את דברי הירושלמי (שבת ז, ב): "רבי יוחנן ור"ש בן לקיש עבדין הוויי בהדא פירקא תלת שנין ופלוג. אפקון מיניה ארבעין חסר אחת תולדות על כל חדא וחדא. מן דאשכחון מיסמוך - סמכון, הא דלא אשכחון מסמוך - עבדוניה משום מכה בפטיש"¹⁴. לכאורה הדברים סתומים ועלולים להביא לידי טעות - וכי מלאכת 'מכה בפטיש' היא קטגוריה כללית של כל המלאכות? ועוד, אם לא מצאו על מה לסמוך מעשה מסויים, שמא אין בו חיוב ואינו חלק ממערך המלאכות, ומניין לנו להניח שהוא חייב ולהכליל את זה בתוך גדריה של מלאכת מכה בפטיש? אלא על פי דברינו עד כאן, ר' יוחנן ור"ל הכלילו במלאכת מכה בפטיש כל מלאכה (מעשה) של אומן, אף עם הפעולה עצמה איננה מלאכה. לדעת רש"י הכרחי שפעולה זו היא **בגמר מלאכה** דוקא, ואילו לדעת הרמב"ם שמכה בפטיש אפשרי גם באמצע המלאכה, כל פעולת אומן שהדיוט אינו יודע לעשותה נחשבת מלאכת מכה בפטיש. ברם עדיין לשיטת אבן האזל בדעת הרמב"ם חייבת להיות פעולה המיוחדת לאומן¹⁵, כפי שאם הפיס את המורסה **כדרך הרופאים** - חייב, אך אם הפיס מורסה על מנת להוציא את הליחה, אף אם פתח את הפצע כדרך הרופאים - הדבר מותר לכתחילה.

מחלוקת האחרונים ביחס לשעון הפועל על ידי מתיחת קפיץ

נחלקו האחרונים האם מותר להפעיל בשבת שעון (הפועל על קפיץ) שעצר מלכת. יש שטענו (פרי מגדים סי' שח אשל אברהם ס"ק עח; חיי אדם כלל מד סעי' יט) שיש בכך איסור תורה משום 'מכה בפטיש'; אך יש מהאחרונים שטענו (שו"ת פנים מאירות ח"ב סי' קכג; שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא ד"ה וגדולה) שהדבר מותר לכתחילה. המחלוקת שלהם היא האם יש לדמות את השעון למיטה רפויה וכוס של פרקים, שלכו"ע מותר בשבת לפתוח את המיטה ולבנות את הכוס. לדעת האוסרים אין לדמות שעון לכוס ומיטה, כי שעון שאינו פועל שקול לשיפוד שרצף וסכין שנפגם (ביצה כה, ב); מיטה מקופלת נחשבת שלמה גם בזמן הקיפול, אך סכין פגום הוא מקולקל, ואם מתקנו הרי הוא מכה בפטיש. לכאורה נראה שהאחרונים הללו פסקו כרמב"ם ולא כרש"י, מפני שכולם מסכימים שיש מכה בפטיש אחר מכה בפטיש, בעוד שלרש"י מכה בפטיש הוא רק הפעולה האחרונה בתיקון הכלי. אמנם יתכן שאין מחלוקת מהותית בין האחרונים הנ"ל, אלא הסתכלות שונה על

14 על ירושלמי זה ראה במאמרו של הרב ישראל רוזן, "ריאקציה כימית בשבת", תחומין יג (תשנ"ב-תשנ"ג) עמ' 135-136.

15 אף אם לפעמים תיגרם אותה התוצאה במעשה ההדיוט - הדבר מותר מפני שאינו יודע לעשות את פעולת האומן ואינו מתכוון לתוצאה זו. הרב אלי רייף הפנה אותי לנשמת אברהם (מהדורה שניה ירושלים תשס"ז) סי' שטז סע' ח אות ב סע' 6 (עמ' שמה-שמו) שהדגיש בשם הגרש"א "שהיסוד בירושלמי הנ"ל הוא שכל דבר שהוא מלאכת אומן אסור משום מכה בפטיש, היינו דוקא כשעצם הפעולה זקוקה לאומנות".

תפקידו של שעון¹⁶. בזמננו מקובל ששעון תפקידו להראות את השעה הנכונה כל הזמן, וברגע שהוא אינו מראה את השעה הנכונה הוא כמקולקל, וזה מתאים לשיטת הפרי מגדים וחיי אדם שיש מכה בפטיש בתיקונו¹⁷ על פי הגדר השני והרביעי לעיל - פעולה בסוף המלאכה, ופעולה בגוף החפץ ותמידית בו המשפרת ומתקנת אותו. ברם אם כל תפקיד השעון הוא לעורר או לפעול רק לפרקים, ובין הזמנים האלו אין הוא בשימוש כלל - אם אינו פועל אין בכך קלקול, וכאשר מבקשים להפעיל אותו אין בכך תיקון כלי אלא הפעלה בלבד, ולכן הפנים מאירות ושאלת יעבץ התירו. יתכן כי במציאות זו גם החולקים יודו לדעתם. יתכן אם כן שכולם מסכימים לעיקר הדין בהגדרת 'מכה בפטיש', ולדעת כולם מלאכת 'מכה בפטיש' מתקיימת רק בתיקון כלי שכאשר אינו פועל נחשב מקולקל¹⁸.

הקשר בין חשמל ל'מכה בפטיש'

הראשון שחיבר בין פעולות חשמליות ל'מכה בפטיש' היה הראשל"צ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שכתב ביחס לשימוש בטלפון בשבת¹⁹: "השמעת קול על ידי מכונות גראמופון טיליפון (וראדיום) [וראדיו] גרע טובא מהשמעת קול על ידי כלי שיר, משום דמכונות אלה אינן שלמות בעצמם וצריכין תקון בשעת השימוש לגלגל החבל לתת הטבלאות ולכוין עליו המחט בגרמופון ולקשר זרם חשמלי בטיילפון וראדיו, ואינו דומה לכל כלי שיר שהוא מוכן מעצמו וצריך יד פורטת עליו להשמיע קול. ולפי זה בכלים אלו אין כאן חשש שמא יתקן - אלא מתקן מנא ודאי שאסור מדאורייתא, והרי זה דומה לדין זוג המקשקש לשעות שלא הותר להכינו אלא מערב שבת ולא בשבת משום דהוי מתקן מנא (או"ח סי' שלח סע' ג), והנעת המכונה וכוונה בכלים אלה הוי ודאי מתקן מנא ואסרו מדאורייתא". אך הוא עצמו כבר הביא שיש שאמרו שאין במכשירים חשמלים איסור מכה בפטיש מפני שהתיקון אינו קבוע בהם אלא רק בזמן שהחשמל זורם בהם; אך הוא אינו מסכים לחלוקה זו, ואומר: "לא ידעתי

16 רק בשנת תכ"ה (1675) הומצא שעון הכיס. רבי מאיר איזנשטט בעל הפנים מאירות נולד עוד קודם לכן, וגם בימי רבי יעקב עמדין רוב השעונים הותקנו על מגדלי כנסיות ועיקר תפקידם היה לצלצל בשעות עגולות.

17 יצוין כי רבים מהאחרונים חלקו על סברתם והתירו לכוון שעון או אסרו זאת רק מדרבנן אף אם לא פעל כלל, ראה שו"ת היכל יצחק או"ח סי' מג; שו"ת שער שלמה סי' צג; שו"ת כתב סופר סי' נה; שו"ת יביע אומר חלק ו או"ח סי' לה.

18 ראה דברים דומים במאורי האש לגרש"ז אויערבאך, פרק שני ענף ז (ירושלים תש"ע עמ' קנג-קנח) ובתוספת אורה שם, פורסם לראשונה בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' ט.

19 שו"ת משפטי עוזיאל כרך א אורח חיים סימן יג. הרב עוזיאל זצ"ל התיר הדלקת חשמל ביו"ט כשיטתם של חכמי הספרדים, ראה שו"ת משפטי עוזיאל חלק א סי' יט ולקמן הערה 52. עוד קודם היה מי שהציע שהמצאת אש יש בה משום מכה בפטיש מהתורה, ראה הג"ר אהרן פרוש בספרו איפה שלמה סי' ז, ובתשובת אחיינו הגרש"ז אויערבאך במנחת שלמה תניא סי' מ (הודפס שנית במאורי אש השלם חלק ב שער יא סי' א עמ' תשסט-תשעו).

מנין לו חילוק זה דמתקן לכל הזמן או לזמן קטן, ואין כאן מושך דבר שכבר נערך הואיל ובלי הנעת יד המכונה אינה ראויה להשמיע קול, וכלל גדול לימדנו הרמב"ם ז"ל המתקן כלי באיזה דבר שיתקן חייב".

כבר הגרש"ז אויערבאך השיב לרב עוזיאל²⁰: "אי משום מכה בפטיש נ"ל ג"כ שאין כאן בית מיחוש... גרמת התנועה אין זה תיקון בגוף הכלי אלא רק כמשתמש" וכו', ראה שם כל דבריו. הרב עוזיאל ענה לגרש"ז א' ושו"ת משפטי עוזיאל כרך ג אורח חיים סי' לו: "עוד כתב מעכ"ת דבתנועת המעלית או המאורר ע"י כח זרם החשמל אין בו משום מכה בפטיש, והרי זה דומה כאילו מביא את בהמתו שהיא תעלה ותוריד המעלית או לסובב את המאורר, וכך לי אם פרתו היא הגורמת התנועה או כלי אחר, אין כאן משום עושה כלי כיון שהכלי הוא שלם לפנינו, וגרמת התנועה אין זה תקון כלל בגוף הכלי אלא משתמש בו, וכמו שהוא עצמו מותר להזיז בכחו את המעלית כן מותר לעשות זאת ע"י הזרם החשמלי וכו', ולא גרע ממטה רפויה שמוותר להחזירה, ומכוס של פרקים שמוותר לפרקו ולהחזירו בשבת (או"ח סי' י"ג סעיף ו'). עכת"ד. ולע"ד דבריו מופרכים מראש ועד סוף מדין עריכת השעון בשבת (סי' של"א ס"ג), שלדעת רש"י אסור מדאורייתא לעשותו בשבת משום מתקן מנא (מג"א שם ס"ק ד'), והא השעון הוא כלי שלם לפנינו ועריכתו אינה אלא מסבבת התנועה, וכמו שמוותר להזיזו ביד כן יהא מותר בעריכתו! ברם כאמור לעיל אין כל ראייה מדין שעון. גם לשיטות האוסרות הפעלת שעון הדבר אסור משום שבזמן שהוא עומד הוא מקולקל (שעון רק מאריכים את פעולתו וחשמל גם מפעילים וגם מפסיקים). ברם נורה שאינה דולקת אינה מקולקלת, אלא פשוט אינה בשימוש. וכך ענה הגרש"ז א' לרב עוזיאל (שם עמ' שסד-שסז): "הכנסת זרם לתוך המאורר הוא היתר גמור משום דזהו דרך תשמישו, ואדרבא מאורר כזה שאי אפשר לעכב את תנועתו והוא הולך וסובב כל הזמן - הרי הוא נקרא מקולקל".

נראה שהרב עוזיאל לא הבחין בין מציאות התלויה בקיום החשמל, ובהפסקת החשמל המציאות מתבטלת, ודימה שברגע הפעלת המכשיר הוא פועל כך לתמיד. כמו כן הוא תלה את דבריו ברמב"ם, וכאמור לעיל על מנת להתחייב ב'מכה בפטיש' חייב להתקיים לפחות אחד משלושה דברים: א. הכאה בפטיש - ואין כאן; ב. פעולה שיש בה סיום - גם זה חסר כאן; ג. פעולה שדרך האומנים לעשותה - וכאן זו פעולת הדיוט כדרך שימוש בלבד. בכל אחד משלושת הדברים הללו חייב להתקיים תנאי נוסף: ד. פעולה תמידית בגוף החפץ, ובמכשיר חשמלי הפעולה לא תמידית אלא תלויה בכל רגע באספקת החשמל, ואינה נמצאת בחפץ כלל אלא בחיבור שבין החפץ לחשמל²¹.

20 מאורי אש השלם, סי' ו ענף ג עמ' שנו-שנה, וראה גם מנחת שלמה חלק א סי' ט.

21 כאשר מפעילים מכשיר עם חשמל, החשמל אינו משנה את מהות המכשיר אלא מפעיל אותו. דוגמה לדבר - נורת לד. החומר של הלד קיים עם החשמל ובלעדיו. כאשר מזרימים דרך החומר חשמל הוא פולט אור, אך החומר עצמו כלל אינו משתנה. הממשק (אינטראקציה)

במספר מקומות נוספים הביע הגרשז"א אורבך את דעתו שאין אפשרות לטעון שקיים חיוב של מכה בפטיש בחשמל, וכך חזר וכתב במאורי אש השלם חלק ב' שער שני סי' ב' (עמ' תפו): "נראה דמכה בפטיש הוא דוקא כשגומר לעשות דבר המתקיים, מה שאין כן הכא כיון שרגילים אח"כ לכבות, ודאי דאין זה חשיב כלל מכה בפטיש, הואיל ותיקון זה לא נשאר בו לעולם"²².

אחרי דבריו של הראשל"צ הרב עוזיאל, ידועים דבריו של בעל ה"חזון איש" (שבת סי' נ' אמצע אות טו) שחידש שכל הפעלה חשמלית אסורה משום "בונה או מכה בפטיש", "כיון שמעמידו על תכונתו לזרום את זרם החשמל בתמידות". בעיניו הכנסת זרם חשמלי למכשיר כבוי "בונה" אותו ומוציאה את המכשיר "ממות לחיים". החזון איש זצ"ל הזכיר בדבריו גם 'מכה בפטיש', וכך אותו יחד עם בונה²³. ברם גם כאן, רבים מחכמי דורו נחלקו עליו, והם מגדירים את ההפעלה כ'שימוש' ולא כ'צירה'. לדעתם, אין במיכשור חשמלי ללא 'אש' שום איסור דאורייתא²⁴.

מה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים

אין הדורות הראשונים כדורנו. לפני מאה שנה היה ברור לפוסקי ההלכה כי המצאת החשמל עלולה ח"ו להרוס את יסודות השבת ולגרום לביטול מצוותה²⁵.

בין החומר לחשמל מוליד את הפעולה. לכן מי שיחזיק נורת פלואורסנט ליד מקור מתח גבוה - הנורה תתחיל להאיר. הסיבה היא האינטראקציה בין החומר שבתוך הפלואורסנט עם האנרגיה שבאוויר. ברור שאין כל שינוי בחומר שבפלואורסנט, ולכן לא שייך לדון בו מגדר של 'מכה בפטיש'.

22 ראה גם מאמרו "שידורי רדיו בשבת", תחומין טז (תשנ"ו) עמ' 30-32.

23 ראה בספרו של הרב פרופ' זאב לב, מערכי לב, ירושלים תשס"ה פרקים שלישי ורביעי עמ' נג-קיג.

24 על שיטת החזו"א והאם התקבלה למעשה ראה מה שכתבנו הדלקת נורות ל'ד בשבת, 'המעין' ניסן תשע"א (נא, ג) עמ' 24-34; האם יש איסור 'מוליד' באור ומתי יש איסור 'בונה' בחשמל, 'אמונת עתיד' 98 שבט תשע"ג עמ' 66-76. לאחרונה ביקש לחבר פעם נוספת הגר"א ז' וייס שליט"א בעל שו"ת מנחת אשר (ח"א, תשע"ג, סי' ל' עמ' קג-קה) את מלאכת החשמל (ובעיקר הדלקת לד) עם איסור 'מכה בפטיש' מכיוון חדש - הגדרת מעשה החשמל כמלאכה. יש לנסות וליישב את דבריו עם גדרי מלאכת 'מכה בפטיש' שהוזכרו לעיל, ודבריו צע"ג.

25 כבר הראנו בעבר (במאמר על הלדים, לעיל הערה 42) שכמה מחכמי ספרד התירו בתחילה הדלקת חשמל ביו"ט, אך חזרו בהם ואסרו מסיבה זו ממש. לא נכון לטעון שהם התירו כי לא הבינו את פעולת החשמל; מדובר בחכמים גדולים ומקובלים בעולם התורה, שכל אחד מהם הלך ובדק היטב את מציאות החשמל בהתייעצות עם אנשי מדע ומקצוע, ורק לאחר מכן קבע את פסיקתו על פי מכלול הממצאים. הדברים מפורשים בתשובתיים. ראה לדוגמה שו"ת 'פריי כהונה' - הרב מסעוד הכהן (חלק או"ח סי' טז): "לאחר החקירה שחקרנו בעסק האלקטריק מצאנו וראינו..."; שו"ת 'מים חיים' - הרב יוסף משאש (חלק א' סי' צד): "נסעתי לכמה מקומות וחקרתי הרבה עליו אצל פועליו ומנהליו". צורת התיאור שלהם את פעולת החשמל אינה רגילה לאוזנינו המודרנית אך נראה שהייתה להם הבנה שונה בגדרי מוליד

חכמי הדורות הללו סללו לנו את הדרך כיצד יש להבין את המציאות, וביססו את איסור השימוש בחשמל בשבת כך שכיום ברור כי השימוש בגופי חימום (נורות להט וחימום חשמלי) הוא איסור תורה של הבערה. ברם, רוב המערכות האלקטרוניות אינן עושות שימוש בגחלת של מתכת. יש עתה מקום לפוסקי דורנו לשקול אלו שימושים בחשמל יש לאסור, ואילו שימושים יש להתיר על מנת להגביר את כבודה ועונגה של השבת. ניתן לראות שגם פוסקים החוששים שיש בהפעלת מכשירי חשמל בשבת משום איסור תורה מתירים את השימוש במכשירי שמיעה, חיישני חום ותנועה ושאר פעולות²⁶. עלינו להמשיך בדרכו של הגרי"א הרצוג, שכתב (שו"ת היכל יצחק אורח חיים סימן ל): "אבל הענין הוא פשוט, שחז"ל בחכמתם הרבה לא חששו אלא משום הרבים, שהרי זהו הפסד גדול להפסיק כל המלאכה ועסק במשך מעת לעת ויותר, ואם היה מותר על ידי נכרים היה הדבר מתפשט, והיו רוב המלאכות והעסקים נעשים בשבת, והיתה מתבטלת אורת השבת וממילא היתה נעשית קלה בעיני ההמון כשבת החרושת עובדים כבחול ובתי המסחר והעסקים פתוחים וכו', וממילא היתה קדושת השבת נפגמת והחומה נפרצת". הרי שהעיקר הוא לשמור על קדושת השבת. על החכמים שבכל דור להדריך אילו דברים יהיו מותרים ואילו אסורים ומה סיבת איסורם.

סיכום ומסקנות

מצאנו כי מלאכת 'מכה בפטיש' כוללת את: א. פשט הביטוי - הכאה בפטיש במהלך עשיית מלאכה; ב. פעולה שיש בה יסוד של עיצוב ויישור כפעולת סיום היא תולדה של 'מכה בפטיש'; ג. פעולה ייחודית לאומנים שיש בה תמידיות בחפץ ומשפרת אותו.

לא ניתן לשייך הפעלת מכשיר חשמלי לאיסור 'מכה בפטיש' מפני: א. החשמל אינו מתקן כלום בגוף החפץ והחפץ נשאר כמו שהיה בתחילה; ב. פעולת החשמל היא רק בגדר הפעלה ולא חידוש בחפץ; ג. אין יפוי של המכשיר ולכן אין גם השלמת מלאכה; ד. החשמל אינו תמידי בחפץ ותלוי בהמשך הספקת הזרם החיצוני; ה. הפעלת המכשיר אינה פעולת אומן והכל בגדר שימוש בלבד.

26 ונולד. יש מהאחרונים (אף האשכנזיים) שהתירו להדליק גפרור ביו"ט, והסבירו כי האש כבר טמונה בגפרור והחיכוך רק עוזר לה לצאת (שו"ת שואל ומשיב, מהדורה שתיתאי סי' סב). השווה לדברי הרב עובדיה יוסף בשו"ת יביע אומר ח"ב סי' כו; אנציקלופדיה תלמודית ערך החשמל, כרך יח, טור קנה; שו"ת מנחת אשר, ח"א תשע"ג, סי' ל עמ' קג-קה. ראה שו"ת מנחת אשר (שם עמ' קח-קי) שלמרות שחושש לאיסור תורה, מתיר את המקרים בהם הזרם אינו מורגש, הוא זמני, וכאשר האדם אינו מפעיל מערכת בידיים (חיישנים, אזיקים אלקטרוניים, מזיני חמצן לשיפור השינה ועוד). כן מוסבר ההבדל בין האיסור בשימוש ברמקול ומיקרופון בשבת לעומת ההיתר בשימוש במכשירי שמיעה הפועלים בדיוק על אותו העיקרון.

לדעתי אין לחשוש מהטכנולוגיה המתפתחת. גדרי ההלכה אינם משתנים, אולם המציאות משתנה, ויש לבחון בכל פעם אלו גדרים מתאימים לאיזו מציאות. רק על ידי קביעת גדרים המכירים מצד אחד את חידושי הטכנולוגיה ומאידך מתאימים אותם בצורה מלאה להלכה - השבת תוכל לפעול את פעולתה בעם ישראל. הדברים מסורים להכרעתם של גדולי ההוראה עיני העדה המורים דרך ומאירים נתיבות.

נספח: הערת מו"ר הגרנ"א רבינוביץ למאמר

יפה עשה ידידי הר"ד פיקסלר שהסביר בטוב טעם, מה שכבר כתבו הגרש"ז אויערבאך ועוד גדולים, שאין מקום לחוש למלאכת מכה בפטיש בפעולות חשמליות, ומי יבוא אחריהם. אמנם בתקופה שהתפשטו שימושים בחשמל ראו אל נכון גדולי הפוסקים שיש סיכון לעצם שמירת השבת, שהרי ע"י חשמל ניתן לעשות כל ל"ט מלאכות כולן, ועל כן ברור היה שיש איסור בפעילויות כאלה על כל פנים מדרבנן (וראה מה שכתבתי בשו"ת מלומדי מלחמה ס' נו-נז, סא וש"ת שיח נחום ס' כה בשם גדולי הפוסקים, ושם כתבתי שבפעולות חשמליות שלא נעשית בהן מלאכה אך יש בהן סגירה ופתיחה של מעגלים חשמליים - יש איסור לעשותן משום גזרת 'עובדין דחול'). אמנם בימינו אנו התקדם והתפשט יישום חשמל לסוגים שונים של אוטומציה, וזה מאפשר למנוע עשיית מלאכות בידים ואפילו בטיפול בחולים ומוגבלים, וגם במערכות ציבוריות שונות, ובכך להשרות מנוחת שבת במעגלים רחבים. לפיכך, צריך עתה לזהות בדיוק יתר אלו שימושים בחשמל אין בהם איסור כלל ואפילו מדרבנן, ועל ידי כך תתרחב שמירת השבת.

מפני מה הקדים הכתוב לקיחתו של פסח לשחיטתו ארבעה ימים? היה רבי מתיא בן חרש אומר, נשבע הקב"ה לאברהם שיגאל את בניו, ולא היו בידם מצוות שיתעסקו בהם כדי שיגאלו! נתן להם הקדוש ברוך הוא שתי מצוות, דם פסח ודם מילה, שיתעסקו בהם כדי שיגאלו, שאין נוטלין שכר אלא על ידי מעשה. רבי אליעזר הקפר ברבי אומר, וכי לא היו בידם של ישראל ארבע מצוות שאין כל העולם כדאי בהם - שלא נחשדו על העריות, ולא על לשון הרע, ולא שינו את שמם, ולא שינו את לשונם? ומפני מה הקדים לקיחתו של פסח לשחיטתו ארבעה ימים, לפי שהיו ישראל שטופין בעבודה זרה במצרים, אמר להם הקב"ה משכו ידיכם מעבודה זרה והדבקו במצוות.

מכילתא דרבי ישמעאל בא מסכתא דפסחא פרשה ה (בדילוגים)